

**ДОСЛІДЖЕННЯ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.
ПРО РОЛЬ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРА
В ЖИТТІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

Оскільки релігійний фактор ще продовжував відігравати важливу роль у житті українського суспільства, кінця ХІХ – початку ХХ століть, російські та українські дослідники вже на той час намагалися визначити, чим є релігія для різних верств суспільства, у чому проявляються її особливості як явища не тільки духовного, в чомусь трансцендентального, але й головним чином соціального та національного. У своїх дослідженнях вони намагалися розкрити «функціональну значимість» релігії та її роль у процесі національного розвитку України і прагнули спрямувати «релігійні інституції на шлях служіння інтересам рідного народу» [8, с.25]. Тож питання, пов'язані з релігією, неминуче торкалися національного фону. Особливо це стосувалося Південної України, оскільки даний регіон був досить специфічним у релігійному контексті внаслідок заселення представниками різних народів та поліконфесійності.

Відповідно, метою даної статті є огляд досліджень кінця ХІХ – початку ХХ століть, які стосувалися проблеми впливу церковно-релігійних структур на національне, духовне та соціокультурне життя в Південній Україні цього періоду. Такий огляд дозволяє певною мірою визначити основні тенденції наукових доробок, спрямувань стосовно даного питання, особливо щодо означеного регіону, оскільки саме на Півдні України фактор поліконфесійності значною мірою впливав на формування капіталістичного суспільства.

Починаючи з ХІХ століття, дослідники української історії та церкви діяли в межах позитивістського підходу, коли ще залишалися досить сильними романтичні традиції. Вони вбачали головну мету своєї діяльності у зібранні етнографічного матеріалу, виданні збірок українських народних пісень, легенд і звичаїв, де відображувалися релігійні погляди, тобто

намагання утвердити українські інтереси більше в культурному, ніж у політичному аспекті. Але вже М. Костомаров робить спроби визначити національність українців не лише за етнографічними даними, але й беручи до уваги певний політичний фактор. Так, наприклад, у роботі «Две русские народности» він визначає етнічні особливості й відмінності українців як окремого народу і на цій підставі виводить певну політичну концепцію [10].

Більш радикальними можна назвати погляди, що простежуються в дослідженнях М. Драгоманова [5-6], М. Грушевського [1], Дм. Дорошенка [4], В. Липинського [11] та ін. Ці автори, хоч і належали до різних політичних напрямів (наприклад, Дорошенко і Липинський були представниками консервативного державницького напрямку, а Грушевський мав досить суперечливі політичні погляди, однак це не заважало їм розробляти загальноукраїнську національну концепцію. Дана концепція досить органічно поєднувала і релігійні, і соціально-політичні переконання, які виразилися в специфічному для українського національного руху терміні «націоналізм».

Українська інтелектуальна традиція розглядала поняття «націоналізм» ще з кінця XIX століття, коли він ще не мав специфічного ідеологічного забарвлення і визначався як боротьба українського народу за власні етнічні, культурні та соціально-політичні права, а тому не відрізнявся від прийнятого в західній науці визначення.

Аналіз процесу розвитку українського суспільства на межі XIX – XX ст. свідчить, що феномен націоналізму був певною реакцією «інтелігенції на модернізаційні процеси», що розвивалися під впливом і в сфері чужонаціональної влади, «процеси, які руйнували традиційне українське аграрне суспільство, але не внаслідок дії «внутрішніх» для нього «зовнішніх» сил» [9, с. 46].

Всі ці аспекти дають можливість зрозуміти політичне підґрунтя спроб формування національної церкви в Україні, зокрема особливості релігійного світобачення на Півдні України у розрізі діяльності українських громадських

організацій кінця XIX – початку XX ст. Про це досить красномовно свідчить полеміка М. Грушевського та І. Линниченка стосовно національної церкви [2].

Існував ще один аспект у процесі вивчення релігійного питання. Часто деякі громадські діячі та вчені ототожнювали релігію з національністю. Проти такої доктрини виступав М. Драгоманов, який вже в листах до І. Франка писав, що подібна ідентифікація є «абсурд принциповий і практичний» [8, с.23]. Подібні спроби, на думку багатьох дослідників церкви, з'являлися через те, що в Україні політичні інтереси переважали над релігійними, а політичним діячам церква вбачалася організацією, що відповідала їх поглядам і намірам, а не відображенням національних інтересів [8, с.23].

Нетрадиційні для Півдня релігійні вірування, зокрема протестантизм і поширене на Півдні України більш радикальне сектантство займали досить вагоме місце у системі духовного життя населення цих земель – як українського, російського, так і «інородчеського». Це визначалося фактором активної колонізації південноукраїнських земель іноземними колоністами з їх традиційними віруваннями та культурними традиціями. Головним чином це були протестанти. Отже, цілком обґрунтованими були наукові дослідження цього феномену діячами «Просвіт» та українських Громад, особливо в того аспекті, що велика кількість українських православних селян відрікалися від традиційних вірувань та йшли, як тоді казали, «у штунду».

Українські дослідники релігійної історії, діячі громадсько-політичного та культурного спрямування на межі XIX-XX ст. мали досить суперечливі погляди щодо поширення неправославного християнства та сектантства. Одні позитивно ставилися до процесу реформування церкви, залучення до нього позацерковного елемента, другі міцно стояли на позиціях самобутнього православ'я, пов'язаного з лише російською православною церквою, треті проголошували ідею створення власної національної православної церкви, а четверті взагалі відкидали релігію та церкву як уже

атрофований елемент суспільно-політичного та культурного розвитку українського народу і засіб духовного закріпачення.

На наш погляд, це можна пояснити, по-перше, впливом на тогочасну громадську думку західних соціальних ідей, відповіддю на модерновий виклик європейського суспільства; по-друге – відповідністю такого виклику суспільно-політичній ситуації в українських землях, і особливо на Півдні України в кінці XIX – початку XX ст., та врахуванням цієї відповідності діями українського національного руху. Адже більшість українського населення складав селянський елемент, який був певною мірою байдужий до цивілізаційних «міських» процесів. І основною формою його патріархально-го світосприйняття та світогляду була релігія. Саме тому частина дослідників і розглядала релігію як необхідну складову національної свідомості українського народу.

У російських дослідженнях до 1917 р., сектантство розглядалося з позицій вірності самодержавству та православної ідеології. Його аналіз мав явно виражене антисектантське спрямування, тим більше, що чітко проявлялася теорія «православ'я – самодержавність – народність». Тому є зрозумілою необ'єктивність у дослідженнях сектантства тогочасними російськими й українськими публіцистами, істориками та представниками православного духовенства. Проте, незважаючи на зазначені обставини, такі дослідження дозволяють все ж проаналізувати сам процес розвитку протестантизму, так би мовити, методом «від зворотного».

Так, наприклад, про розповсюдження сектантства та боротьбу офіційної православної церкви проти нього як у Росії, так і на території України, зокрема Півдні присвячені серед інших роботи російських дослідників О.С. Пругавіна [13] і П.В. Знаменського [7]. Позитивом даних робіт може бути те, що автори намагалися розкрити сутність проблеми співіснування православного населення та протестантських організацій і сект. Звісно, тут відчувається, з одного боку, вплив державницько-релігійної доктрини царської Росії, а з іншого – розповсюдження революційних

поглядів початку ХХ століття на цю проблему. Водночас необхідно зазначити, що хоча такі публікації мають дещо описовий характер, представлені дослідження дали можливість певним чином проаналізувати розвиток політико-правових поглядів на питання поширення сектантських рухів та їх впливу на суспільство в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., особливо на інтелігенцію.

Загалом відношення української інтелектуальної еліти до поширеного у південному регіоні України сектантства не можна назвати однозначним, оскільки різна ступінь релігійної свідомості представників першої визначала ставлення як до офіційної православної церкви, так і до православного та протестантського сектантства. Водночас більшість представників прогресивної української інтелігенції позитивно ставилися до розвитку реформованого християнства, вбачаючи у ньому здоровий, альтернативний ортодоксальному православ'ю та набираючому популярність атеїзму шлях духовного розвитку українського народу.

Звісно, не можна абсолютизувати це твердження, оскільки вельми цікавою є, наприклад, позиція М. Драгоманова стосовно релігії та зокрема реформованого християнства. Він вказував, що утвердження в Росії православної релігії як панівної конфесії та ідеології призвело до пригнічення російських підданих як у правовому, так і в національному моментах, зокрема тих підданих, які сповідують інші віровчення. Таке панування церкви призвело також до стереотипного ототожнення всіх східнослов'янських народів з православ'ям [6, с. 13].

Натомість М. Драгоманов пропонував відійти від панування православ'я, а відтак і католицизму як монопольних релігійних напрямів і дати можливість поширюватися протестантизму, оскільки даний напрямок християнства передбачає, на його думку, перш за все свободу віросповідання та відділення держави від церкви [6, с. 3-5].

На нашу думку, такі погляди Михайла Драгоманова склалися не тільки на основі його бачення розвитку віри та релігії в Україні, а також з огляду на

релігійний нігілізм, що поширювався серед населення. Значну роль тут, можливо, відігравала його приналежність до масонства, а також досвід, який М. Драгоманов отримав перебуваючи за кордоном. На думку М. Грушевського, М. Драгоманов був ворогом клерикалізму і намагався використати баптизм, «...очевидно для визволення народних мас з-під впливів духовенства і церкви та для спрямування в бік більш радикально-соціальних і політичних течій» [1, с. 158].

М. Грушевський вказував, що релігійні погляди нерозривно пов'язані з розвитком суспільства, а отже діяльність сект має прямий вплив на суспільство. Сектантські організації розповсюджували ідеї раціоналізму, свободи особистості, але в той же час такий характер впливу і соціальну роль сект необхідно розглядати конкретно, вже за результатами їх діяльності [1, с. 158].

Для загального розуміння ставлення українських громадсько-політичних діячів до релігійного питання необхідною все ж є характеристика поглядів М. Грушевського. Він вказує на процес «омосковлення» української церкви, злиття її з Московським патріархатом. Але попри все інше М. Грушевський приділяє значну увагу проблемі розвитку протестантського та православного сектантства в Україні. Дані дослідження змальовують різко негативне ставлення світської та релігійної влади Російської імперії до протестантських рухів, переслідування та покарання, на які наражалися представники різних сект реформованого християнства, зокрема й на Півдні України [1, с. 156-165].

Водночас М. Грушевський змальовує загальне ставлення української інтелігенції до сектантства і до тих каральних заходів, які вживалися з боку влади. Він вказує, що інтелігенція досить мляво реагувала на ці заходи і висувала лише слабкі протести теоретичного характеру, які не могли реально вплинути на захист сектантського руху [1, с.158].

Досить позитивно в кінці XIX – на початку XX ст. оцінював реформоване християнство та різновиди сектантства і дослідник церкви,

професор Київського університету М. Дашкевич, який зазначав, що протестантизм слугує чинником збереження культурної самобутності слов'ян, оскільки є провідником народної церкви. Дослідник вказував на спільні риси православ'я та протестантизму, оскільки тільки в них богослужіння проводиться національними мовами, здійснюється наближення церкви до народу. М. Дашкевич не виділяв конкретних течій протестантизму і розглядав їх як єдине ціле. Вчений зазначав, що протестантизм є більш характерним для західноєвропейських країн і не має гарантованого майбутнього на слов'янських землях через сильну православну ідею, хоча водночас і критикував ту ж Російську православну церкву стосовно її обрядовості, що підмінила собою євангельські основи [14, с. 133, 134].

Заслуговує на увагу аналіз представниками інтелектуальної еліти Півдня України в зазначений період процесу розповсюдження сектантства. Велику роль відігравали тут не тільки культурний, але й економічний та політичний аспекти. З одного боку, такі діячі позитивно ставилися до розповсюдження сектантів, вважаючи їх «культурними піонерами», за висловленням Д. Овсянико-Куликовського [12, с. 327]. Однак в силу вступав політичний та економічний чинники, коли інший діяч одеської «Просвіти» кінця XIX – початку XX ст. С. Шелухін, давав різко негативну, хоча, можливо, й суб'єктивну оцінку існування німців-колоністів на Україні [15, с. 33].

Отже, аналізуючи наукові дослідження кінця XIX – початку XX ст., можемо спостерігати значну суперечливість поглядів та ідей стосовно суспільної, соціокультурної ролі релігійного фактору та діяльності церковних організацій, зокрема в Південній Україні – регіоні поліетнічному та поліконфесійному. Така суперечливість викликана насамперед політичними візіями представників українських суспільно-громадських організацій стосовно ролі релігії та церкви у майбутньому українського народу та їх значення для державотворчих процесів. Слід зважати також на національну та соціальну приналежність авторів тих чи інших праць.

З одного боку позитивним аспектом виступає наявність значної кількості праць як російських, так і українських досліджень, спрямованих на розкриття ролі релігії, церковної організації в житті суспільства та ставлення до них самого суспільства. Водночас як негатив треба позначити досить невеликий обсяг праць, які розглядають ставлення до релігійного питання представників свідомої української інтелігенції саме південноукраїнського регіону. На нашу думку, це викликано кількома чинниками. З одного боку, існування жорсткої цензури компетентних державних органів і церковних установ стосовно досліджень у галузі релігії та опублікування їх результатів зумовлювала пошуки компромісних, а отже не завжди повноцінних наукових розробок [3, арк. 62-63]. З іншого боку, наявність стійкого на той час для більшої частини інтелектуалів-українців, зокрема й південного регіону усвідомлення нерозривності з російською інтелігенцією, що залишало певний відбиток на структурі та змісті досліджень [2, арк. 1-15]. Крім того, дослідження були переважно етнографічного та культурологічного характеру. Але незважаючи на всі ці моменти наявність наукового інтересу до даної проблематики в доволі переломний історичний період кінця ХІХ – початку ХХ ст. свідчить про складність, суперечливість та багатогранність впливу церковно-релігійних структур на усі сфери життя Південної України цього часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні [Текст] / Грушевський М.С.: Укр. Євангельське об-ня в Північній Америці. – 2-ге удоск. вид. / в ред Д.Куликовського. – Вінніпег (Канада); Мюнхен (Німеччина); Детройт (США).: [Б.в], – 1962. (Мюнхен: Viblos) – 160 с.
2. ДАОО. – Ф.153. – Оп. 1. – Спр.32. – «Малорусский сепаратизм. Стаття 1917 г.». – Арк.1-15.
3. ДАОО. – Ф.2. - Оп. 7. – Спр.276. – «О проведении собраний и вечеров украинского общества «Просвіта». (1908 г.)». – Арк.1-63.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України [Текст] / Дорошенко Д.І. – Львів.: Світ, 1991. – 572 с.
5. Драгоманов М. Про волю віри [Текст] / М. Драгоманов – К.: Вид-во «Ранок», 1907. – 16 с.;

6. Драгоманов М.. Євангельська віра в старій Англії [Текст] / М. Драгоманов – К.: Вид-во «Ранок», 1907. – 8 с.
7. Знаменский П.В. Православие и современная жизнь: полемика 60-х г.г. об отношении православия к современной жизни (А.М.Бухарев) [Текст] / Знаменский П.В. – М.: Изд. «Свободная совесть», 1906 (Тип. Т-ва И.Д.Сытина). – 87 с.
8. Історія релігії в Україні [Текст] / За ред. А.М. Колодного і П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 736 с.
9. Касьянов Г.В. Український націоналізм: проблема наукового переосмислення [Текст] / Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 1998. - № 2. – С. 39 – 54.
10. Костомаров Н.И. Две русские народности [Текст] / Костомаров Н.И.; Бюро пропаганды худож.лит.союза писателей Украины. – К, Харьков: Майдан, 1991. – 72 с.
11. Липинський В.К. Релігія і церква в історії України [Текст] / Липинський В.К. – К.: ПБК «Фотовідеосервіс», 1993. – 128 с.
12. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Воспоминания / Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы: в 2 т. [Текст].– Т. 2. – М.: Худож.лит., 1989. – 526 с.
13. Пругавин А. С. Значение сектантства в русской народной жизни [Текст] / Пругавин А.С. – М.: Тип. т-ва И. Д. Сытина. – 1905. – 95 с. Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектантством: (К вопросу о веротерпимости) [Текст] / Пругавин А.С. – М.: Типо-литогр. т-во И.Н.Кушнерев и К., 1905. – 130 с. Пругавин А.С. Очерки религиозных изысканий [Текст] / Пругавин А.С. – М.: Т-во скоропеч. А.А.Левенсон, 1917, - Вып.1: Бунт против природы (О хлыстах и хлыстовщине. – 1917. – 127 с. Пругавин, А. С. Запросы и проявления умственной жизни в расколе [Текст] / А. С. Пругавин // Русская мысль. - М., 1884. - Год пятый, кн. I. – С. 161 – 199.
14. Чуткий А. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М.П.Дашкевича [Текст] / А.Чуткий // Київська старовина. – 2001.- № 2 (338). - С.127 – 137.
15. Шелухін С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів (Передрук 1936 р.) [Текст] / С.Шелухін. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 248 с.

SUMMARY

Boykov O.Y. Studies of the late XIX - early XX century, the role of the church and the religious factor in the life of the Southern Ukraine

The article deals with main trends and studies on the impact of this period of official Orthodox Church, Protestant organizations and sectarianism on the national, spiritual and socio-cultural development of the Southern Ukraine. They are the most active church-religious structures that played an important role in the region in that period.